

Лекція 2

Предмет і завдання словотвору. Морфемна будова слова

1. Морфеміка як розділ словотвору. Поняття про морфему. Класифікація морфем української мови.
2. Морфемна структура слова. Основа слова, типи основ. Зміни в морфемній будові слова.
3. Словотвір як розділ мовознавства. Поняття про твірну основу, словотвірний тип, словотвірне значення слова.
4. Способи словотвору.

Ключові поняття: Морфеміка, словотвір, типи морфем, кореневі й афіксальні морфеми, дериваційні й формотворчі афікси, твірна й похідна основи, словотвірне значення, словотвірний тип, способи словотвору, зміни в морфемній будові слова.

1. Морфеміка як розділ словотвору. Поняття про морфему. Класифікація морфем української мови

Морфеміка – це вчення про будову слова.

Морфеміка – це розділ мовознавства, що вивчає поділ слова на морфеми, типи морфем, формальні й семантичні відношення їх одна з одною й зі словом як цілісним утворенням.

Морфемна структура слова – це сукупність усіх значущих частин, що виділяються в слові.

Морфема – найменша неподільна значуща частина слова.

Н-д: брат-н-ій – 3 морфеми

1- **брат, братів, брататися, братство**

2- **-н-** муж-н-ій, друж-н-ій (друг)- властива відіменниковим прикметникам

3- **-ій** функціонує в усіх прикметниках м'якої групи чол. р. в Н.в.

Класифікація морфем української мови

✓ за значенням

- **кореневі** (корені можуть самотійно утворювати слова)
- **афіксальні** (афікси не можуть утворювати слів без кореня)

✓ за місцем у структурі слова

✓ за функцією

- **словотворчі** (дериваційні)
- **словозмінні** (формотворчі, реляційні)

✓ за способом вираження

- **виражені** (звуковими відрізками)
- **невиражені** (нульові)

Корінь – основна, єдина обов'язкова для кожного слова морфема, що є носієм його лексичного значення, повторюється в усіх граматичних формах і споріднених із ним словах.

Вільний (незв'язаний) К. може вільно виявляти свій морфемний статус у похідному і в непохідному слові.

Н-д: **дід** – **дідо**к, **дід**ів, **дід**івський.

Зв'язаний К. в суч. мові не може виявлятися самотійно, а завжди поєднується з афіксальними морфемами.

Н-д: від**ітн**ути, від**тин**ати, роз**тин**ати, роз**тин**.

Класифікація морфем за місцем у структурі слова

Афікс (від лат. *affixus* - прикріплений) – морфема, що є носієм додаткового словотвірного або граматичного значення і належить до необов'язкових (факультативних) у слові.

Види афіксів: *префікс, суфікс, закінчення, інтерфікс, постфікс, конфікс.*

Префікс (від лат. *prae* – попереду і *fixus* – прикріплений) – морфема, що стоїть перед коренем або іншим префіксом і слугує для утворення нових слів чи граматичних форм.

Н-д: *пере-містити, по-на-з-бирувати*. В укр.м. > 80 префіксів

Постфікс (від лат. *post* – після і *fixus* – прикріплений) – афікс, прикріплений після кореня. Різновиди П.: *суфікс, флексія, власне постфікс.*

Суфікс (від лат. *suffixus* – підставлений) - морфема, що стоїть після кореня або іншого суфікса і слугує для утворення нових слів чи граматичних форм.

Н-д: рид-ма, мовч-ки, син-юват-ий, щас-лив-ий, крич-а-ти, слов-ник-ар-ств-о.

Флексія (закінчення) – афікс, що займає кінцеву позицію в змінюваному слові і виражає словозмінні (реляційні) значення. В укр. м. до 80 флексій. Ф. властиві відмінюваним і дієвідмінюваним частинам мови та дієприкметникам. Ф. відсутні в інфінітива, дієприслівника, прислівників, у службових частин мови, у вигука та в невідмінюваних іменників (таксі) і прикметників (бордо).

Н-д: перш-е вересн-я, молод-им паш-ею.

Постфікс (власне постфікс) – афікс, що стоїть після флексії (в абсолютному кінці слова) та виконує граматичну і (або) словотвірну роль. До П. відносять -ся, -сь, -бо, -но, -те, -таки в дієслівних формах і -будь, -небудь, -сь – у прислівниках і неозначених займенниках.

Н-д: творить-ся, почекай-бо, скажи-но, заходь-те, чути-таки, де-сь, що-сь, хто-небудь, куди-небудь.

Конфікс – афікс, що має єдине неподільне значення, але складається з двох частин, розміщених перед коренем і після нього.

Н-д: ви-бал-ок, о-бач-лив-ий, від-дал-и-ти, з-давн-а.

Типи афіксів за функцією

Словотворчі (дериваційні) А. уточнюють речове значення слів (створять нові (похідні) слова). Словотворчими можуть бути префікси, суфікси, постфікси, інтерфікси.

Н-д: мовознав-ець, шахт-ар (вказівка на фах); киян-ин, одес-ит (місце проживання); груз-ин, естон-ець (національність); мор-як, розвідн-ик (рід дільності), біг-ун, чит-ач (виконувану дію), бород-ач, черев-ань (характерну зовнішність).

Словозмінні (формотворчі, реляційні) А. утворюють форми того самого слова зі збереженням його лекс. значення, але з додаванням певних нових граматичних значень (часу, виду, ступеня порівн., стану). До них належать флексії відмінюваних і дієвідмінюваних частин мови, деякі суфікси, постфікси, префікси.

Н-д.: рівний – рівніший, кохати – кохатися, робити – зробити, будував, співала, лежачи, добігши, розквітлий, ліквідований, забезпечений.

За способом вираження

Виражені (звуковими відрізками).

Н-д: пере-чит-ува-ти

Невиражені (нульові) – афікси, що не мають вираженого показника словотвірного або граматичного значення, який в інших випадках матеріально виражається.

Н-д: пропускати – пропускання – пропуск **0**
(дія);

синій – синява – синь **0**
(абстрактна ознака)

2. Морфемна структура слова

Морфемна структура слова – це склад, взаєморозташування та зв'язки його морфем.

Структурні типи слів укр.м.:

1. За коренем:

- *прості* (слова з одним коренем)
- *складні* (слова з двома чи більше коренями)

2. За афіксами (крім флексії):

- *префіксальні*
- *суфіксальні*
- *префіксально-суфіксальні*
- *постфіксальні*
- *безафіксні* (з нульовими префіксами чи суфіксами)

3. За флексією:

- *змінні* (флексія є матеріальною чи нульовою)
- *незмінні* (флексія відсутня)

Основа слова, типи основ

Основа слова – обов'язкова, невід'ємна частина (сегмент) будь-якого слова укр.м.

Граматичні основи (розглядаються у морфеміці) пов'язані з творенням граматичних форм слів (відмінюванням, дієвідмінюванням), а **лексичні** (розглядаються у словотворі) стосуються утворення слів.

Класифікація основ

1. За типами:

- **компактні** (суцільні) О. – не поділяються службовими морфемами.

Н-д: с-хов-ищ-е, роз-дяг-а-льн-я, тепл-иц-я

- **некомпактні** (перервані) О. – містять будь-яку службову морфему, що розділяє їх на частини.

Н-д: бер-у-сь, вісьм-ома-ста-ми, з-бир-а-ти-м-уть-ся

2. За характером вияву морфемного складу:

- **вільні** (незв'язані) – мають у своєму складі вільний корінь

- **зв'язані** – містять зв'язаний корінь

3. За кількістю коренів:

- **прості** – мають у своєму складі один корінь

- **складні** – містять кілька коренів

4. За кількісно-морфемним складом:

- **неподільні** (прості, кореневі) – складаються тільки з кореня

- **подільні** (складні, афіксальні) – крім кореня, мають у своєму складі будь-які нефлективні афікси

5. З погляду словотворення:

- **похідні (мотивовані)** – мають словотворчі афікси й мотивуються через зв'язки зі словами того самого кореня. Н-д: бджоляр – бджола, читач – читати

- **непохідні (немотивовані)** - не мають словотворчих афіксів й не мотивуються через зв'язки зі словами того самого кореня. Н-д: мати, хліб, іти.

Зміни в морфемній будові слова

Причини історичних змін у морфемній будові слова:

- зміни у значеннях похідних і непохідних основ
- зникнення з мови споріднених мотиваційних основ
- фонетичні зміни у структурі слова

Типи історичних змін у морф. структурі слова:

- *спрощення*
- *ускладнення*
- *перерозклад*
- *декореляція*

Спрощення – зміна в морфемній структурі слова, унаслідок якої в процесі розвитку мови похідна основа, що мала у своєму складі афікси, перетворюється на непохідну.

Н-д: **дар** (давнє да-р-ъ від да-ти)

призьба (від при- + ізба)

ненароком (від не- + нароком навмисне»)

завтра (від за- + утр- + закінч. Р.в. -а)

наперсток (від на- + перст + -ок-)

Спрощення – найпоширеніший вид змін морфемної структури слова. Воно збагачує кількість кореневих морфем у мові.

Перерозклад – мовний процес, унаслідок якого в складі похідного слова змінюються межі між твірною основою і словотворчим афіксом унаслідок переходу звукового елемента однієї морфеми до сусідньої морфеми.

Н-д: збільшився обсяг закінчень у словах *рук-ам*, *вод-ам*, *земл-ям* (пор.: давнє *рук-амъ*, *вод-амъ*, *земл-ямъ*) за рахунок перерозкладу кінцевих голосних основи **-а**.

зняти (прийменник *сън* + дієслово *яти* – «брати»)

Перерозклад – перерозподіл морфем усередині слова, що веде до іншого, ніж був раніше, поділу слова, до переміщення меж між морфемами.

Ускладнення – мовний процес, унаслідок якого слово простої, неподільної морфемної структури перетворюється у слово з подільною структурою (одна морфема поділяється на дві; процес збільшення кількості морфем у відповідному слові).

Н-д: космос – косм-ос, бо є космічний,
космонавт, космодром

Декореляція – зміна характеру і значення морфем та співвідношень їх у слові при збереженні ним первісної кількості і порядку морфем.

Н-д: слід-ом (іменник, -ом - закінчення)

3. Слово́твір як розді́л мовознавства. Поняття про тві́рну основу, слово́твірне значення слова, слово́твірний тип

Слово́твір, або **дериватоло́гія** (від лат. *derivatio* – відхилення, утворення), - розді́л мовознавства, що вивчає слова за структурою і способом творення їх .

Синхронний С. вивчає структуру слів на якомусь конкретному етапі розвитку мови.

Діахронний С. вивчає історію появи похідних слів на основі зіставлення різних періодів функціонування мови.

Поняття про твірну основу

Твірна (словотвірна) **основа** – частина слова (слово чи частина слів словосполучення), від якої твориться похідне.

Н-д: далечінь ← **далекий**

писар ← **писати**

підпис ← **підписати**

Поняття про словотвірне значення слова

Словотвірне значення в похідних словах – це узагальнене, спільне для певного лексико-семантичного розряду слів значення, яке виявляється в одному словотвірному типі певним словотворчим засобом.

Словотвірне значення виражається формантом, який входить до складу похідного слова. Лексичне значення слова виражається його основою. Лексичне значення індивідуальне. Граматичне значення властиве цілому класу слів. Словотвірне значення належить усім словам, що мають однаковий словотворчий засіб.

Н-д: Київщи**на**, Вінниччи**на**, Полтавщи**на** (неофіційна назва території)

квасоли**на**, картопли**на**, цибули**на** (вказівка на одиничність)

газетя**р**, баяні**ст**, таксист (назва особи за родом діяльності)

синь, юнь, даль, вись (узагальнена ознака)

Поняття про словотвірний тип

Словотвірний тип – це клас похідних слів (дериватів), що належать до однієї частини мови й характеризуються такими ознаками:

- 1) походять від слів однієї частини мови
- 2) утворилися однаковим способом
- 3) мають тотожне словотвірне значення
- 4) утворені однаковим словотвірним формантом

Н-д: *біліти, жовтіти, червоніти, синіти*
біліти ← **білий**, *жовтіти* ← **жовтий**,
червоніти ← **червоний**, *синіти* ← **синій**

4. Способи словотвору

морфологічні

неморфологічні

АФІКСАЦІЯ

ПРЕФІКСАЦІЯ

СУФІКСАЦІЯ

ПОСТФІКСАЦІЯ

суфіксально-префіксальний

БЕЗАФІКСНИЙ

СКЛАДАННЯ

ОСНОВО-СКЛАДАННЯ

СЛОВО-СКЛАДАННЯ

суфіксально-префіксально-постфіксальний

суфіксально-постфіксальний

АБРЕВІАЦІЯ

МОРФОЛОГО-СИНТАКСИЧНИЙ

ЛЕКСИКО-СИНТАКСИЧНИЙ

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНИЙ

субстантивація

ад'єктивація

пронімілізація

адвербілізація

препозиція

Інтер'єктивація

Морфологічні способи словотвору

Префіксація (похідне слово й мотивувальне належать до однієї частини мови!!!):

недруг ← друг

прадавній ← давній

присмалити ← смалити

дещо ← що

Суфіксація   розвід**ник** ← розвідати

жаліс**ний** ← жалість

чоботар**ювати** ← чоботар

висо**ко** ← високий

рид**ма** ← ридати

Постфіксація   хтос**ь** ← хто

де-**небудь** ← де

Безафіксний спосіб   молод**ь** ← молодий

запис ← записати

ноша ← носити

вись ← високий

Суфіксально-префіксальний

видолинок ← долина

надгомільковий ← гомілка

опромінити ← промінь

по-чоловічому ← чоловічий

Суфіксально-постфіксальний (характерний для дієслів)

барложитися ← барліг

женитися ← жона

золотитися ← золотий

Префіксально-постфіксальний (характерний для дієслів)

дохазяйнуватися ← хазяйнувати

розсокотітися ← сокотіти

Префіксально-суфіксально-постфіксальний (характерний для дієслів)

зріднитися ← рідний

розгодинитися ← година

Складання – спосіб творення складних слів поєднанням двох або більше основ чи цілих слів або їх скорочень (усічень)

Основоскладання – поєднання кількох основ слів за допомогою інтерфіксів **о,е** або без них

землевласник ← земля, власник

доброзичливий ← добро, зичити (складання + суфіксація)

всюдихід ← всюди ходити

Словоскладання – поєднання кількох слів або словоформ в одному складному слові

хата-читальня

салон-перукарня

Абревіація об'єднання скорочених основ (*техред* ← *технічний редактор*), скорочених і повних основ (*медучилище* ← *медичне училище*), а також творення простого похідного слова довільним скороченням твірної основи (*маг* ← *магнітофон*)

Складноскорочені слова (абревіатури) можуть утворюватися:

- **складанням частин кожного з твірних слів**, що входять до базового словосполучення: *завмаг* — *завідуючий магазином*
- **складанням частини твірного слова і цілого твірного слова**: *держадміністрація* — *державна адміністрація*
медсестра — *медична сестра*
- **складанням назв початкових букв твірних слів**:
УТН — *Українські телевізійні новини*
ЛДПУ — *Ліберально-демократична партія України*
КЕБУ — *команда електронних бібліотек України*
- **складанням початкових звуків твірних слів**:
рацс — *реєстрація актів цивільного стану*
- **складанням початкових частин і звуків, букв, цифр** тощо:
облвно — *обласний відділ народної освіти*
СУ-15 — *Сухий* (прізвище конструктора)

Неморфологічні способи словотвору

МОРФОЛОГО-СИНТАКСИЧНИЙ – перехід слів або словоформ з однієї частини мови в іншу.

Різновиди:

- **субстантиваци́я** (прикм. і дієприкм. → в ім.)
Вже почалось, мабуть, майбутнє (Л.Костенко)
- **ад'єктиваці́я** (дієприкм. → в прикм.)
сушені на сонці яблука – сушені яблука
Платня нічого (хороша) – краща, ніж по інших сторонах (М.Коцюбинський)
Першим (найкращим) учнем у класі став Грицько Саранчук (А.Головка)
- **вербалізаці́я** (ін. ч.м. → в дієслово)
Геть з моїх очей (П.Мирний)
- **прономіналізаці́я** (ім. і прикм. → в займ.)
Діло було зимою (Г.Тютюнник) // *Це було...*
В одній долині, під горою, високий явір зеленів (Л.Глібов) // *У якійсь...*
- **адвербіалізаці́я** (словоформи змін. слів. → у присл.)
Бігом від кохання. Він захоплюється спринтерським бігом.
- **препозитиваці́я** (ім. і присл. → в прийм.)
Навколо тихо бринів золотий півсон передосіннього степу (М.Стельмах)
Навколо залишених танків запанувала тиша (П.Панч)
Рече та стогне Дніпр широкий, горами (у який спосіб, а не чим) хвилю підійма (Т.Шевченко)
- **інтер'єктиваці́я** (ім. і іменн. словосп. → у вигуки)
Матінко! Боже! Біда! Диви!
- **партикуляці́я** (ін. ч.м. → у частки)
Жили собі, були собі дід та баба. Ліс і взимку чудовий!
! /є просто припущення, а не твердження. Яка краса!

Неморфологічні способи словотвору

лексико-синтаксичний (синтаксичне словосполучення зростається в одне слово)

сімдесят ← сім, десять

натщесерце ← на тще серце

запанібрата ← за пані брата

горицвіт ← гори цвіт

Півторакожуха (прізвище) ← півтора кожуха

Кривошапка (прізвище) ← криво [сидить] шапка

лексико-семантичний (утворення омонімів унаслідок розщеплення семантики багатозначного слова)

корінь (частина рослинного організму)   корінь
(основна морфема)

корінь (математичний знак)

Шульга (прізвище) ← шульга (ліворукий)

Горицвіт (прізвище) ← горицвіт (рослина)